PAPERS. REGIÓ METROPOLITANA DE BARCELONA
núm. 33, març 2001, pàgs. 13-18

PERIFÈRIES ENVELLIDES

JAUME CARNÉ
Arquitecte

SUMARI

1. Introducció

2. Esbotzar

3. Monumentalitzar

4. Regenerar

5. Esponjar

ABSTRACTS

Els problemes urbanístics dels barris perifèrics i els dels centres històrics tenen en molts casos característiques comunes, sobretot relacionades amb la densitat de la urbanització i la pobresa dels teixits urbanístic i social, i en aquest sentit, les actuacions dutes a terme als centres històrics per a la seva recuperació urbanística poden ser útils com a resposta a la situació dels barris fronterers. En síntesi, en aquests centres històrics s'han produït tres grans formes d'actuació: en primer lloc, l'esbotzament, una tècnica de la qual tenim clars exemples a Barcelona (carrer Princesa-Ferran, Via Laietana), i que consisteix en obrir grans vies de comunicació per tal de sanejar els cascos antics i a la vegada facilitar les connexions viàries entre les diferents parts de la ciutat, i que a les perifèries urbanes es reflecteix en la creació de la xarxa viària metropolitana de gran capacitat; en segon lloc, la monumentalització, que es pot abordar amb la recuperació d'edificis de gran valor amb nous usos o amb la construcció de nous espais públics monumentals de nova planta al mig dels teixits antics; finalment, trobem les tècniques de regeneració del teixit residencial, molt diverses, i que poden anar des de la substitució completa fins a formes menys extremes, com la rehabilitació o la restauració. En darrer lloc, i d'alguna manera com a síntesi de les tres anteriors i com a forma d'intervenció més complexa, cal esmentar l'esponjament.

Los problemas urbanísticos de los barrios periféricos y los de los centros históricos tienen en muchos casos características comunes, sobretodo relacionadas con la densidad de la urbanización y la pobreza de los tejidos urbanístico y social, y en este sentido, las actuaciones llevadas a cabo en centros históricos para su recuperación urbanística pueden ser útiles como respuesta a la situación de los barrios fronterizos. En síntesis, en estos centros históricos se han producido tres grandes formas de actuación: en primer lugar, la abertura de grandes vías, una técnica de la cual tenemos ejemplos claros en Barcelona (carrer Princesa-Ferran, Via Laietana), y que consiste en la construcción de grandes vias de comunicación con el objeto de sanear los centros históricos facilitando a la vez las conexiones viarias entre las diferentes partes de la ciudad, y que en las periferias urbanas se refleja en la creación de la red viaria metropolitna de gran capacidad; en segundo lugar, la monumentalización, que se puede abordar con la recuperación de edificios de gran valor con nuevos usos o con la construcción de nuevos espacios públicos monumentales de nueva planta en el interior de los tejidos antiguos; finalmente tenemos las técnicas de regeneración del tejido residencial, muy diversas, que pueden variar desde la sustitución completa hasta formas menos extremas, como la rehabilitación o la restauración. En último lugar, y de alguna forma como síntesis de las tres anteriores y como forma de intervención más compleja, debe ser mencionado el esponjamiento.

Planning problems of the peripheral locations of the cities and the historic centres have, in many cases, common features, mainly related to the density of urbanization and the poverty of social and urban fabric. In this sense, the actions carried out in the historic centres for their urban recovery may be useful as a response to the situation of the "border areas". In summary, these historic centres have been the subject for three types of actions: first, the openening of wide roads, an originally French technique of which we have good examples in Barcelona (carrer Princesa-Ferran, Via Laietana), and that consists of the opening of wide communication ways to mend the downtowns and, at the same time, facilitate the road links among the different parts of the city, and that, in the peripheral areas, is reflected on the creation of the high-capacity road network; second, the monumentalisation, that may adopt differents forms, from the reconversion of high-value buildings to new uses, to the creation of new public monumental spaces within the old urban fabric, which has been the case of Guggenheim Museum in Bilbao; finally, there are the techniques of residential fabric regeneration, very diverse, which may go from the complete substitution to much lesser agressive forms, as rehabilitation or restoration. In the last place, and somehow as a synthesis of the three above and as a more complex action, it is to be mentioned the softening of the urban fabric.

Les problèmes urbanistiques des quartiers périphériques et ceux des centres historiques ont, très souvent, des caractéristiques communes, surtout relatives avec la densité de l'urbanisation et la pauvreté du tissu urbanistique et du tissu social, et dans ce sens, les diligences portées à termes dans les centres historiques pour leur récupération urbanistique peuvent êtres utiles en tant que réponse à la situation des quartiers frontaliers. En résumé, dans ces centres historiques il s'est produit de grandes interventions : premièrement, *l'enfonsement*, technique de laquelle nous avons des exemples clairs à Barcelona (rue Princesa-Ferrant, Via Laietana), et qui se concrète par l'ouverture de d'importantes voies de communication afin d'assainir les vieux quartiers tout en facilitant les connexions de la voirie entre les différents secteurs de la ville, et qui, au périphérique se reflète dans la création du réseau métropolitain de grand capacité, deuxièmement, la *monumentalisation* qui peut être abordée avec la récupération des bâtiments de grande valeur avec de nouveaux usages ou avec la construction de nouveaux espaces publiques monumentaux de nouvelle plante au milieu des anciens tissus ; finalement, nous trouvons les techniques de régénération des tissus résidentiels, très diverses, et qui peuvent aller de la substitution complète aux formes les plus extrêmes, comme la réhabilitation ou la restauration. En dernière instance, et en quelque sorte comme résumé des trois antérieures, et comme forme d'intervention plus complexe, il faut parler *de* l'épongement.

Jaume Carné

Perifèries envellides

1. Introducció

De vegades es comenta que la joventut i la vellesa de les persones no tenen a veure exactament amb l'edat, sinó que més aviat es tracta d'una qüestió de caràcter, i alguna cosa semblant succeeix amb les diferents parts que integren les ciutats. En efecte, la major part dels nostres cascs antics poden arribar a tenir segles de vida, mentre que les perifèries no arriben ni a la cinquantena d'anys d'existència. En canvi, i pel que es refereix a la seva situació urbanística, als cascs antics, tot i la seva prolongada vida, l'atenció continuada duta a terme els darrers anys els ha produït un efecte rejovenidor. Exposem dos exemples: el Call de Girona, excepcional per la seva posició topogràfica i el seu contingut monumental, on només ha calgut ressaltar allò que ja existia. I el Raval de Barcelona, on un teixit urbà més convencional ha estat renovat més a fons. Per contra, les àrees compactes de les perifèries de les ciutats catalanes han rebut menys atencions i han quedat pràcticament desateses des que es van construir. I aquí rau la paradoxa: es pot afirmar que en aquests moments estan més envellides des d'un punt de vista urbanístic, que els mateixos cascs antics.

Ha estat ben estudiat el procés de formació de les trames perifèriques compactes fetes de qualsevol manera per allotjar les onades d'immigració de les dècades de 1960 i 1970. Es tracta d'un aiguabarreig d'eixamples sense dimensió ni identitat, de creixements suburbans incapaços d'estructurar més enllà del seu carrer principal, de barris de formació marginal d'estructura laberíntica, etc. Les poques intervencions urbanístiques que s'han dut a terme els darrers anys en aquests barris han estat destinades a millorar les connexions amb la ciutat central mitjançant la construcció d'infraestructures (autopistes, ferrocarrils, etc.). Deixant de banda la urbanització d'alguns dels seus pocs espais públics, poca cosa més s'hi ha fet, a part d'anar constatant la seva progressiva colmatació. Pràcticament, ningú fins ara ha pensat en la necessitat d'abordar la seva reforma. Aquests barris han quedat abandonats a la seva sort i corren el perill de convertir-se en els mateixos guetos que van arribar a ser els cascs antics abans de començar-hi a intervenir fa una vintena d'anys.

Ens trobem davant d'un problema nou per al que no disposem de tècniques urbanístiques pròpies d'intervenció. El paral·lelisme evident, amb alguns dels problemes dels cascs antics radica en algunes característiques comunes. La compacitat del conjunt construït produeix situacions de densitat molt elevada, que juntament amb la pobresa del teixit (tant urbanístic com social), els aboca a una degradació accelerada. Atès que als cascs antics sí que hi ha hagut respostes urbanístiques al llarg del temps, es farà un repàs a les tècniques emprades per veure la possibilitat d'aplicar-les a les perifèries compactes.

Fonamentalment s'han produït tres tipologies d'intervencions: L'**esbotzament**, amb el qual mitjançant l'obertura de carrers de nova planta sobre el teixit existent s'aconsegueix sanejar-lo a la vegada que se l'incorpora a l'estructura viària de la resta de la ciutat. Les construccions **monumentals** (edificis i/o espais públics), que introdueixen en el teixit elements d'identitat col·lectiva, tant per al barri com per a la resta de la ciutat. I la **regeneració del teixit residencial**, que normalment acostuma a ser el més nombrós, tant en superfície com en volum construït. Es tracta de saber encertar quines són les tècniques que cal utilitzar per a transformar les àrees residencials que han quedat absoletes.

2. Esbotzar

L'esbotzament[1] va ser una tècnica molt utilitzada per al tractament dels centres urbans en el moment (segona meitat del segle XIX i la primera del XX) que van convertir-se en ciutats capitals. En el seu origen, els esbotzaments es reduïen a obrir carrers, generalment rectilinis, sense massa contemplacions amb l'existent, pel bell mig del teixit. El pretext era

[1] *S'utilitza la paraula esbotzament en la seva accepció literal donada pel diccionari de l'Institut d'Estudis Catalans: «Fer que (alguna cosa) s'obri o es rompi cedint a una pressió exterior». Cal afegir que s'ha utilitzat aquesta paraula perquè es considera més precisa que esventrar tot i que aquesta correspondria a la traducció literal del terme utilitzat habitualment per la urbanística italiana.*

sanejar els cascs antics i a la vegada facilitar les connexions viàries entre les parts de la nova capital que el casc antic impedia. L'esbotzament és una tècnica d'origen francès, haussmannià concretament, i la transformació del París de començaments del segle XIX n'és el millor exemple. Al nostre país tenim casos força coneguts a Barcelona (Ferran-Princesa al segle XIX i Via Laietana al segle XX), Granada (Gran Vía de Colón), Madrid (Gran Vía), València (Paz), etc. Caldria tenir en compte els precedents renaixentistes i barrocs (i els tardans, com per exemple les reformes del casc antic de Palma de Mallorca projectades per Gabriel Alomar). L'esbotzament es caracteritza per utilitzar la recta, llarga i molt prima, intentant afectar el mínim nombre possible de parcel·les a costat i costat del carrer que s'ha d'obrir. La rotunditat de l'operació en planta es complementa amb el control, mitjançant les ordenances, de les façanes dels edificis que cal construir. Una vegada passats els anys i superada la ferida deixada per l'afilada cirurgia, la irrigació dels cascs antics per mitjà dels nous carrers ha estat molt beneficiosa en la majoria dels casos.

No hi ha exemples coneguts d'esbotzaments en sentit estricte en teixits perifèrics. Probablement el que més s'hi assembli en l'actualitat siguin les obertures de nous vials de gran capacitat per a la comunicació rodada metropolitana. Així, una bona part de la Ronda de Dalt de Barcelona i el primer tram de la Pota Nord a Santa Coloma de Gramenet podrien ser entesos com a esbotzaments contemporanis. Però caldrà assajar també amb esbotzaments a l'antiga, és a dir, construint carrers de nova planta (estrets i llargs), damunt dels teixits existents, que necessiten ser connectats amb la xarxa general de la ciutat per no quedar aïllats[2].

3. Monumentalitzar

Han estat moltes les maneres d'incidir en els centres urbans mitjançant la construcció d'edificis i espais oberts monumentals. No cal estendre's gaire en aquest aspecte, i potser únicament cal recordar les operacions monumentals més recents en el sentit de reutilitzar edificis de gran valor amb usos diferents als que havien allotjat anteriorment. La més novedosa és la de construir edificis i espais públics monumentals de nova planta al bell mig dels teixits que no els tenien. L'èxit indiscutible del Museu Guggenheim a Bilbao (plantejat com a renovació d'un teixit industrial obsolet), obra de l'arquitecte Frank O. Gehry, en pot ser l'exemple més paradigmàtic.

Les operacions monumentals han tingut una mica més d'acollida a les perifèries que els esbotzaments. Bona part de les inversions realitzades allí, ja sigui de reurbanització com de construcció d'equipaments ho han estat en aquest sentit. El cèlebre eslògan d'Oriol Bohigas «cal higienitzar el centre i monumentalitzar la perifèria»[3], llançat al debat públic fa més de 15 anys, ha reeixit molt en l'actitud de polítics i tècnics.

4. Regenerar

Respecte del tractament del teixit residencial, hi ha un ventall molt ample de tècniques que varien entre un extrem que suposa la restauració estricta i l'altre que comporta la substitució completa, passant per tot el ventall dels diferents graus de rehabilitació. La contribució més important de la segona meitat del segle XX pel que respecta al coneixement i la cura dels teixits existents l'han fet els teòrics italians, primer amb Muratori i després amb Rossi. Utilitzant el sentit rossià de la paraula, caldria descobrir les permanències dels teixits. Vistes amb una mica de perspectiva, les operacions de protecció d'edificis i de teixits sencers, cal dir que han estat probablement exagerades i no han contribuït a la modernització

---

[2] Una interpretació actual de l'esbotzament en el camp de l'urbanisme, i més concretament de la utilització del concepte de tall en la ciutat, es pot trobar a l'article de Manuel de Solà-Morales «Ciudades cortadas». Ha estat publicat a Ciudad. Tradición y glamour, vol. 2. Colegio Oficial de Arquitectos Vasco-Navarro. Pamplona, 1996. També a Lotus Quaderni Documenti, nº 23. Milà, 1999.
Manuel de Solà-Morales ha assajat també l'esbotzament des d'un punt de vista acadèmic. En aquest aspecte, es poden veure els treballs sobre el centre de l'Hospitalet de Llobregat dels cursos 1997-1998 i 1998-1999 en la publicació El projecte urbà. Una experiència docent. Edicions UPC. Barcelona, 1999.
[3] Encara que Oriol Bohigas ja havia formulat aquesta afirmació amb anterioritat, es pot trobar al llibre: Reconstrucció de Barcelona. Edicions 62, Barcelona, 1985.

necessària dels centres urbans, sinó al contrari, al seu aturament. Respecte a la substitució completa, en la segona meitat del segle XX s'han produït multitud de casos i en destaquen per la seva quantitat els que es van produir a les ciutats europees després de les destruccions de la Segona Guerra Mundial.

Una vegada trobat el just equilibri del moviment pendular entre conservació i substitució dels teixits urbans, queda per resoldre una qüestió delicada. En transformar els teixits residencials, s'entra necessàriament en el domini privat de l'habitatge (sovint tan degradat o més que el teixit urbà on es troba), des d'intervencions que normalment solen ser de titularitat pública.

Hi hauria una altra manera de tractar les transformacions de les àrees urbanes compactes, que vindria a ser com una quarta tipologia d'intervencions.

5. Esponjar

Simplificant molt les tres tipologies anteriors, podria dir-se que l'esbotzament s'hauria d'entendre com a estructurador de la malla viària. El monument ens assenyalaria els punts emergents del conjunt urbà. I la resta del teixit comú hauria de renovar-se amb criteris més durs o més tous.

L'esponjament, en canvi, es proposaria com un concepte més complex, gairebé com a síntesi dels tres anteriors. Amb l'esponjament d'una trama obsoleta s'intentarà modificar el seu traçat viari obsolet, afegir-hi algun element d'interès col·lectiu i millorar el seu teixit residencial. La paraula, com ja és habitual, prové d'altres disciplines. Però dels seus diversos significats, dos tenen interès en el camp de l'urbanisme. D'una banda, la capacitat d'emmagatzemament al seu interior que després es capaç de retornar a l'exterior, és a dir, la seva capacitat difusora. I d'una altra la seva composició porosa (facilitant el contacte interior-exterior) i flonja a la vegada (flexible). Alguns conceptes semblants estan en la mentalitat d'alguns dels arquitectes més innovadors: transparència, permeabilitat, immaterialitat, etc. L'obra de Jean Nouvel, per exemple, seria molt representativa d'aquesta línia.

Un altre aspecte molt útil de l'esponjament urbanístic és la seva posició per contrast amb els teixits compactes on s'insereix. Realitzarà el seu efecte difusor, per contrast, a causa de la seva lleugeresa i la seva adaptabilitat al lloc. Dos exemples en cascs antics poden il·lustrar aquesta argumentació. Es tracta dels habitatges de la cantonada del carrer del Carme amb el carrer d'en Roig, al barri del Raval de Barcelona, de l'arquitecte Josep Llinàs, i el Barri de la Sang a Alcoi, de Manuel de Solà-Morales. En el cas del conjunt d'habitatges, ells mateixos són capaços de generar el seu propi pati interior que es relaciona directament amb el carrer. En el cas del barri, pot generar la seva pròpia plaça i els seus equipaments. Es tractaria de construccions lleugeres, que encaixarien per contrast amb les massa pesades i compactes textures dels nuclis on s'insereixen, tot contribuint a alleugerir-los.

Per parlar d'esponjaments en perifèries, el cas de Santa Coloma de Gramenet, seu de la jornada que ha donat peu a la redacció d'aquest escrit, pot servir d'exemple. Ja s'ha comentat el cas de la pota Nord de la Ronda de Dalt amb el parc Europa damunt de la llosa de cobriment de l'autopista urbana. És un esbotzament on s'ha construït alguna cosa més que un vial. Un altre exemple és la prolongació de la Rambla de Sant Sebastià fins al Barri del Fondo. L'arribada del metro i la construcció de la corresponent estació van desbloquejar una obertura prevista des de feia molt temps. Ara s'està acabant la part més difícil, que consisteix en la consecució d'una gran àrea lliure a l'arribada de la Rambla al barri de Montigalà, de Badalona. Finalment, el projecte de la renovació dels barris del Sud de la ciutat. Les operacions d'esbotzament (connexió Valentí Escalas-Liszt i Irlanda-Núria) es converteixen en esponjaments en anar acompanyades d'obtenció de nous espais públics i equipaments i de millora del teixit residencial existent.

Cal ser realistes i pensar que a aquestes trames compactes perifèriques no els arribaran tots els diners que necessitarien per ser transformades adequadament. Però en canvi sí els hi estan arribant diners d'altres tipus d'inversions. Un exemple és el de l'arribada del metro. Si s'aconsegueix una aplicació més integrada, més urbana en definitiva,

d'aquestes inversions en infrastructures, s'ajudarà també a capgirar la situació d'aquestes àrees.

Per acabar, un argument vinculat a la comparació feta amb els cascs antics. Ja s'ha dit que les trames compactes de la perifèria es troben en una situació semblant a la que tenien els cascs antics ara fa 20 anys. Llavors es deia que l'estat dels cascs antics era lògic i inevitable, fins que es va fer insostenible urbanísticament i socialment i es va començar a intervenir. Un dels motius principals per mobilitzar-se va ser trobar-se amb una situació intolerable al centre de la ciutat. Doncs bé, el mateix argument pot utilitzar-se ara per als barris de les perifèries. Ja han deixat de ser perifèrics. Avui en dia ja formen part dels nous subcentres metropolitans.